Originalni naučni rad **UDK: 343.431:39(430)"18/19"**

Monika Milosavljević[1]
Odeljenje za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

TRGOVINA "TUĐIM TELIMA" U SLUŽBI NEMAČKE ANTROPOLOGIJE[*]

Apstrakt: U radu se razmatraju veze trgovine ljudima, odnosno delovima ljudskog tela i nemačke antropologije krajem XIX i početkom XX veka. Posebna pažnja je posvećena odnosima izlaganja ljudi na etnografskim izložbama, žudnje antropologa za objektivnim znanjem o njima i potrebe mnogobrojne publike da vidi egzotična tela. Neki od istoričara nemačke antropologije prepoznaju kontinuiranu nit između ovakvog "antihumanizma" koji se očitava u poništavanju subjektivnosti predmetima antropoloških istraživanja na prelazu iz XIX u XX vek, ponašanja antropologa prema ratnim zarobljenicima u Prvom svetskom ratu i uloge ove i njenih sestrinskih disciplina u Drugom svetskom ratu. Takva perspektiva podstiče istraživanje nemačke antropološke tradicije u okvirima postkolonijalnih studija u globalnom kontekstu, podjednako upućujući na preispitivanje "nemačkih" osnova domaće antropologije i arheologije.

Ključne reči: istorija antropologije i arheologije, nemačka antropologija, nakaze, *Naturvölker*, etnografske izložbe, Karl Hagenbek, (bio)moć/znanje

Nekoliko godina nakon dolaska u Beograd, Niko Županić je, govoreći o najbližim vezama praistorijske arheologije, antropologije i etnologije, ukazao da je ove discipline u Srbiji zatekao potpuno zanemarene. Reč je o stanju nauke početkom XX veka, za koje je mislio da se može popraviti tako da se u nekim aspektima može učiniti podjednako aktuelnim i danas (Muršič, Hudelja 2009; Жупанић 1910).

"Za proučavanje je pak potreban *prvo materijal*, drugo instrumenti, treće stručna literatura. Početak kraniološke zbirke stvorili smo povodom kanalizacije Beograda, kada su naročito u Vasinoj ulici prema Univerzitetu i zgradi Narodnog Muzeja otkri-

[1] monika.milosavljevic@gmail.com

[*] Članak je rezultat rada na projektu *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu*, finansiranom od strane Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije, pod brojem 177008.

veni turski (muslimanski) i rimski grobovi i u njima dobro očuvani skeleti, samo je šteta što niko nije vodio nadzora da se materijal podeli i u hronološkom pogledu. Ovaj početak kraniološke zbirke u Narodnom muzeju (*Crania Belgradensia*) umnožen je sa nekoliko egzemplara starih srpskih lubanja iz manastirskog groblja u Vinči. Dobro bi bilo kada bi se na pr. i lubanje iz Ćele Kule kod Niša prenele u Narodni Muzej radi naučnog ispitivanja.

Antropološki instrumentarium popunjava se polagano, jer su oruđa za precizno merenje i snimanje oblika, skupocena pa za to još i nismo mogli pristupiti publikovanju kraniološke zbirke. Uz to treba još čekati dok se pribere mnogobrojni osteološki materijal iz raznih krajeva Srpstva i iz raznog doba. Zbog ovih nedostataka bavili smo se najpre antropološkim posmatranjem krupnije prirode i to na *živom materijalu*" (Жупанић 1910, 2–3, podvukla M. M.).

Pitanja disciplinarne prošlosti arheologije i antropologije, skeletnog materijala koji nije pažljivo iskopavan i žudnje za razgradnjom nacionalnog spomenika kakva je Ćele Kula, mogu se posmatrati kao dekontekstualizovani i prenaglašeni kurioziteti. Međutim, ponovno pretresanje pretpostavki na kojima počivaju ove discipline, načina na koje su *očevi osnivači* poput Miloja M. Vasića, Jovana Cvijića, Nika Županića i drugih svoja znanja preneli u domaći politički kontekst, mogu doneti i više od toga (Микић 1998, 266-267; Ковачевић 2001; Бабић 2008, 128-136; Палавестра 2011, 153-163). Možemo shvatiti zašto se nekim pitanjima tako opsesivno bavimo i zašto određeni pristupi izgledaju tako logično, kao što je, recimo, često usmeno izgovarani uput o tome da je prvo potrebno publikovanje materijala, a zatim sve ostalo. Ipak, nije dovoljno povući analogije između proizvoljno odabranih ovovremenih fenomena i njihovih parnjaka s početka XX veka. Između nas i prošlosti stoje kompleksne dinamike, za čije interpretacije su takođe potrebni i teorija i metodologija (Stoczkowski 2008, 346–359). U ovom slučaju, baviću se samo jednim aspektom od mnogih koje je Županić pominjao: živim materijalom i to u kontekstu rane nemačke antropologije, odakle su ovakve koncepcije došle u domaću nauku.

Do nedavno je bavljenje istorijom nemačke antropologije predstavljalo uglavnom retku i egzotičnu temu, naročito na engleskom jeziku. Njeno uključivanje u izvesnoj meri komplikuje naša dosadašnja znanja, orijentisana uglavnom ka anglo-američkim i francuskim tradicijama, i afirmiše ponovno preispitivanje uloge antropologije u kolonijalnim i imperijalnim projektima. Zapravo, odmaklo se od shvatanja da je uključenje nemačke nauke u politička zbivanja sa mračnim posledicama, izolovan fenomen (Bunzl and Penny 2006, 1–30). Ukoliko intersovanja za rasna pitanja i eugeniku u ovoj tradiciji pred Drugi svetski rat možemo vezati, između ostalog, za tretman ratnih zarobljenika u Prvom svetkom ratu ili za odnos "liberalne paradigme" nemačke antropologije prema telima ljudi koji su oni nazivali *Naturvölker*, opšte razumevanje istorije antropologije može biti pomereno barem za nekoliko nijansi. Nasuprot

perspetkivi da istorija antropologije otpočinje jednolinijskim evolucionizmom, a zatim se tokom XX veka razvija u disciplinu koja promoviše tolerantnija shvatanja društva i kulture (Moore 2002; McGee & Warms 2008), nemačka tradicija nas vodi od "liberalne" i kosmopolitske, do rasističke i nacionalističke nauke. Uprkos velikim razikama među antropologijama nemačkog govornog područja iz različitih konteksta, ili čak različitih paradigmi, nekoliko autora se slaže da se u određenim aspektima može pratiti kontinuitet "antihumanizma" (Gingrich 2005, 61–64; Evans 2010, 223–230).

Najveći doprinos na ovom polju dao je Endru Cimerman (*Andrew Zimmerman*) koji je, u svojoj studiji "Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany", prikazao antropologiju kao nauku koja je našla svoje mesto u promeni teorija i praksi humanističkih nauka u XIX veku, promeni koja pokazuje intenzivne imperijalističke odnose Evrope i ostatka sveta. *Antihumanizam* je ovde shvaćen kao razumevanje Drugih (indigenih populacija u kolonijama ili marginalizovanih evropskih populacija) kroz statičnu koncepciju prirode, koja nije podlegala nikakvoj evoluciji, kako je to prikazivala prirodno-naučna i "objektivna" antropologija. Ona je nudila moderni identitet Evropljanima onog vremena, koji se zasnivao manje na *Bildung*-u[2] koliko na razvoju prirodnih nauka u koje su potpadale i studije o *Naturvölker*.[3] Sve ovo je pratila rekonfiguracija nacionalnog identita[4] u skladu sa značajem imperijalističkih praksi i rastom masovne potrošačke kulture. Najilustrativnije za shvatanje povezivanja tačaka koje je Cimerman (*Zimmerman*) akcentovao bilo bi ukazivanje na pojavu etnografskih izložbi (*Völkerschauen*) krajem XIX i početkom XX veka, na kojima su bili izlagani *prirodni*, *divlji* ili *primitivni* ljudi, *nakaze* i sve druge monstruozne pojave koje su se nalazile na granici između ljudi i životinja, kulture i prirode. Ovi ljudi su uvoženi, dobavljani, poklanjani, iznajmljivani, a posmatranje njihovih tela i znanja o njima prodavana su širokoj

[2] Reč je o državnom prosvetiteljskom projektu koji se vezuje za Vilhelma fon Humbolta, drugim rečima, o sistemu obrazovanja kroz koji su mladi naraštaji svoje uzore nalazili u antičkoj prošlosti (Бабић 2008, 17–20).

[3] *Naturvölker* je termin srodan terminima *primitivne*, *divlje*, *indigene*, *nativne* ili domorodačke populacije. Međutim, svi ovi izrazi u sebi sažimaju smisao povezan sa jednolinijskim evolucionizmom, pa je u pogledu značenja približnija vrlo nezgrapna sintagma *ljudi prirode*.

[4] Romantičarksi pokret, koji se krajem XVIII i početkom XIX veka počeo razvijati u Nemačkoj, snažno je uticao na razbuktavanje nacionalne svesti kod Nemaca. Jedna od centralnih ličnosti romantizma bio je Johan Gotfrid Herder koji je uveo pojam kulture i osmislio učenje o "duši naroda". Iz ove perspektive, narodi imaju jedinstvene odlike koje se iskazuju kroz jezik, književnost, umetnost i tradiciju. Na taj način, romantizam je otvorio put ka kulturnom relativizmu, promovišući ideju da kulture treba sagledati u njihovim sopstvenim okvirima, te da ih nije potrebno porediti na nekoj univerzalnoj skali (Ćelstali 2004, 66-68; Бабић 2008, 57–58; Палавестра 2011, 65-66).

publici (Zimmerman 2001, 1–10). Osnovni cilj ovog teksta, stoga, sastoji se u pokušaju određivanja do koje je mere i na koji je način nemačka antropologija, kroz institucije i svoje istaknute delatnike, učestvovala u legitimisanju ovakvih poduhvata koji su često isključivali ono što danas zovemo pravo na život ili pravo na život dostojan čoveka (Muržon 1998, 8–13).

Cimermanova uzbudljiva studija o antihumanizmu nije lišena problema, pa tako nije ostala ni bez reakcije. Suzan Merčand (*Suzanne Marchand*), u prikazu ove knjige, kaže da je sasvim *prirodno* što je nemačka nauka primarno preispitivala razvoj rasnog antisemitizma u odnosu na nasleđe imperijalizma (koji je svakako oblikovao nemačku antropologiju), ali da najveći problem zapravo leži u tome što Cimerman *antihumanizam* shvata kao igu reči. Drugim rečima, on ovaj pojam postavlja istovremeno kao suprotnost humanistici/humanističkim disciplinama i kao neljudsko ponašanje naučnika i njihovih saradnika prema objektima antropoloških istraživanja. Dok klasifikatorsku prepotentnost i stremljenje isključivo ka vlastitim naučnim interesima Merčand smatra neospornim, drugo značenje *antihumanizma* ona vidi kao provokativno, ali kao problematično. Ona dovodi u pitanje uticaj antropološkog znanja na intelektualne institucije, spram lingvista, germanista, orijentalista i mnogih drugih; a humanizam u odnosu na koji izrasta ova suprotnost, iz njene vizure, shvaćen je kao statičan – iz ere Vilhelma fon Humbolta. Uprkos tome što Cimermanov pristup naziva hrabrim i inventivnim, Merčand misli da on pridaje suviše značaja slučajnostima i nasumičnim odlukama (Marchand 2003, 984–986). Međutim, možda mogućnost pionira nauke da katkad stvaraju neosnovane kriterijume ili nasumične interpretacije, pred nas stavlja obavezu da o tome govorimo pre no što se i sami upustimo u tumačenja.

Izneta pitanja mogu se vezati za postkolonijalne studije u jednom specifičnom kontekstu – za pitanja konstrukcije drugih i sebe, koje su legitimisane naučnim delovanjem (Bunzl and Penny 2006, 8–10). U odbranu Cimermanove opšte ideje, koja podrzumeva i terminološko poigravanje, važno je istaći da su antropolozi u Nemačkoj zauzeli poziciju koja im je omogućavala da se bave ljudskim društvom, u svom geografski i hronološki najširem opsegu, a da su najneposrednije često posedovali ljudska tela, ili delove tela, čiju su pripadnost ljudima, u smislu subjekata, zanemarivali. Prisvajanje tuđih tela kao antropoloških objekata, najproduktivnije je problematizovati iz perspektiva koje je Mišel Fuko nazvao *biopolitika/biomoć*[5] (Фуко 2005).

[5] Pojednostavljeno rečeno, *biopolitika* podrazumeva način ovladavanja i upravljanja populacijama zahvaljujući *biomoći*, dok *biomoć* predstavlja primenu i uticaj političke moći na sve aspekte ljudskog života. Fukoovim rečima, biopolitiku treba razumeti kao "način na koji je od XVIII veka pokušavano da se racionalizuju problem što ih državnoj praksi postavljaju fenomeni svojstveni skupu živih bića koji konstituišu stanovništvo, a to su: zdravlje, higijena, natalitet, dugovočnost, rase…Poznato je koje

Od mnogih načina upravljanja ljudskim grupama i svim aspektima ljudskog života, u ovom radu valja pocrtati one strategije i mehanizme koje otelotvoruju granicu između normalnih i onih koji to nisu. Ono što Fukoovu vizuru ovog razdeljivanja čini različitom u odnosu na liberalne teorije, u kojima je moć pre svega represivna snaga, jeste shvatanje da bi moć bila vrlo slabašna kada bi jedina njena funkcija bila da tlači. Nasuprot očekivanju cenzure, izostavljanja, blokiranja i represije, moć je snažna zato što proizvodi učinke u domenu želje i znanja (Foucault 1986; Фуко 1997, 189).

Moć zato ne treba suviše jednostavno shvatiti kao represivnu silu, već kao složenu pojavu, koja je zaodenuta i u plašt naših želja – želje za znanjem i želje za razumevanjem. Moć, između ostalih učinaka, proizvodi zadovoljstvo i predstavlja veoma prijatnu stvar (Stojnov 2005, 273).

Iz ove perspektive žudnje za znanjem, a naročito u kontekstu neograničenog poverenja u ljudsku sposobnost da opazi "istinu" i dela u skladu sa njom, jasna je specifičnost fascinacije čudnim telima u XIX i početkom XX veka. U kontekstu nemačke liberalne antropologije ili one koja je iz nje proizašla, težnja za sakupljanjem što većeg uzorka i što objektivnim premeravanjem *živog ili skeletnog materijala* uglavnom nije podrazumevala nikakva ograničenja. Stoga je svaka prilika kojom se taj materijal mogao dobiti bila dobra prilika, uključujući i genocid[6] nad afričkim Herero narodom (Zimmerman 2006, 172–178). S druge strane, pored stručne javnosti, za tuđim telima ili znanjem o njima bila je zainteresovana i široka publika. Sijamski blizanci, ljudi sa spektakularnim deformacijama, abnormalno dlakavi, rogati, divovski ljudi i ljudi sa krljuštima, bili su gotovo uvek prikazivani drugima zahvaljujući njihovim posednicima ili onima koji su ih otkrili kao resurs – sveštenicima, pohlepnim ili očajnim roditeljima, agentima, filozofima, naučnicima, šoumenima. Sudbine ovih jedinstvenih ljudi umnogome su bile određene namerama i karijerama ovih posrednika, koji su još jedna važna karika u organizaciji profitiranja od čudesnih tela. Drugim rečima, ova izuzetna tela bila su toliko privlačna, i toliko vredna kao tela, da je od male važnosti bilo da li su ona živa ili mrtva. Živa predstava je mogla da bude osnažena pokretom i performansom, ali je zato izlaganje mrtvog, balsamovanog čuda – kao spektakla, sačuvanog kao uzorka, tekstualizovanog ili u obliku crteža

su sve značajnije probleme počev od XIX veka i koje političke i ekonomske uloge su do danas predstavljali. Činilo mi se da se ti problem ne mogu odvajati od političke racionalnosti, unutar kojeg su se pojavili i zaoštravali. Reč je o 'liberalizmu', jer su u odnosu na njega poprimili obličje izazova […] Liberalizam, dakle, treba analizirati kao princip i metod racionalizacije vršenja vlasti – racionalizacije koja sledi – a u tome je i njena specifičnost – unutrašnje pravilo maksimalne ekonomije" (Фуко 2005, 431-432).

[6] O nemačkoj kolonijalnoj prošlosti (Klotz 2005, xi-xxi) i istrebljenju Herero populacije (Silvester and Gewald 2003) početkom XX veka, detaljnije će biti reči u delu teksta *U službi nauke.*

anatomije – bilo još praktičnije za učitavanje. Nakaze i čuda bile su samo telesa bez ljudskosti, koje društvene strukture podaruju običnim ljudima. Ova tela su bila izvori profita, dok su na patologiji, zasnovanoj na monstruoznim telima, građene i naučne reputacije. Nakaza se može razumeti kao bilo koja vrsta drugosti, čime je ovaj koncept izbrisao razlike između širokog varijeteta tela. To su bili "normalni" ne-Zapadnjaci i "nenormalni" Zapadnjaci, a najviše uzbuđenja u publici (bilo evropskoj, bilo američkoj) izazivali su i telesno i kulturno različiti (Ritvo 1998, 131-187; Гарланд Томсон 2012, 65–69). Sva ova tela mogu se nazvati *tuđim*, jer je njihovo zajedništvo zasnovano pre na evrocentričnoj percepciji kao drugačijih nego na njihovoj "nakaznosti".

Žudnja za klasifikacijom i objektifikacijom

Počev od otkrića Novog sveta pa do XIX veka, narastajuća evropska znanja o drugim predelima, biljkama, životinjama i ljudima, uslovila su nastanak brojnih klasifikacija tada poznatog sveta, kako bi se znanjem i sistematizovanjem na neki način njime moglo ovladati (Ritvo 1997). Jedna od ključnih podela, od naročitog značaja za razumevanje ljudskosti iz perspektive nemačke antropologije XIX veka, bila je razrezivanje sveta na kulturu i prirodu, odakle je, u nemačkom kontekstu, proizašlo razumevanje zapadnih belih ljudi kao *Kulturvölker* i ostalih kao *Naturvölker* (Zimmerman 2001, 2-8). Na prvi pogled, tretiranje drugih – kao onih koji su bliži prirodi i lišeni kulture – može se učiniti nalik idejama koje se uglavnom povezuju s jednolinijskim evolucionizmom u antropologiji. Međutim, nemačka antropologija s kraja XIX veka, nipodaštavajući evolucionizam, mahom je baštinila potpuno drugačije vidike. Za razliku od primitivnih populacija koje su, iz perspektive unilinearne evolucije, jednom morale proći i kroz ostale faze razvoja (Moore 2002, 17-53; Палавестра 2011, 82-98), nemačko shvatanje društava označavanih kao *Naturvölker*, podrazumevalo je potpunu statičnost i nemogućnost bilo kakvog napretka. *Drugi* su tretirani kao egzotične životinje, od kojih su pojedini primerci mogli biti izabrani za čuvanje, izlaganje i pokazivanje moći. Granica ljudskosti dobro je čuvana. Nikakve međuforme nisu bile dozvoljene. Naime, u brojnim spektaklima nakaza, veoma popularnih u Nemačkoj XIX veka, izlagani su ljudi sa određenim deformitetima koji su senzacionalistički predstavljani kao "karika koja nedostaje". Iako su ovakvi programi marketinški bili osmišljavani tako da dodirnu ljudsko-životinjsku granicu, te da ove ljude učine monstruoznim hibridnim bićima, nemački antropolozi su radili na njihovoj normalizaciji, prikazujući njihove karakteristike kao patološke promene, svedene na jedinku ili beznačajan broj individua u odnosu na vrstu. Ove razlike smatrane su, dakle, izuzetkom koji ne pomera uspostavljene podele (Zimmerman 2001, 62-85; Bunzl and Penny 2006, 18-19; Bruckner 2006, 127-130).

Kroz konstantno učešće u međunarodnoj nauci, nemački antropolozi su nastojali da isprate, ali i ospore ideje jednolinijskih evolucionista, tumačeći čudnovatost dobavljenih ljudskih jedinki kao patološke promene koje nikako ne mogu biti pokazatelj faza socijalne evolucije. Međutim, uprkos tome što su organizatori izložbi čudovišnih stvorenja (kao što su Ram-a-Samy ili Medved-dama ili Dečak-roda) insistirali na njihovom atavizmu, antropolozi ipak nisu propuštali ovakve predstave, a mnoge indivudue bile su posebno izlagane za Berlinsko antropološko društvo (Zimmerman 2001, 74-75; Evans 2010, 67–68).

Iako je, poput Adolfa Bastijana (*Adolf Bastian*), govorio da su natpisi o "karikama koje nedostaju" zapravo "koještarije", Rudolf Firhov (*Rudolf Virchow*) – vodeći nemački autoritet na polju medicine i antropologije[7], naročito zainteresovan za patologiju (Mos 2005, 104–106; Палавестра 2011, 108–109) – savetovao je svojim kolegama da posete spektakle na kojima su izlagani čudnovati ljudi. Od svih nakaza ove vrste, među stručnjacima su najveće interesovanje pobuđivali mikrocefali – ljude sa repovima i izuzetno dlakavi ljudi. Izvesna *frau Becker*, siromašna majka troje dece koji su imali mikrocefaliju, tako je, iznajmljujući Firhovu svoju decu za novac, doprinela nemačkoj antropologiji. Međutim, interesovanje nemačkih antropologa za ova *čudovišta* niti je bilo potaknuto željom za iščitavanjem nekog fenomena iz prošlosti, niti odgonetanjem neke zagonetne pojave, već je bilo potaknuto prepotrebom za ukazivanjem na to da su ona neinteresantna budući da su svedena na individualnu patologiju. S druge strane, etnografske izložbe *ljudi prirode*, u ovom kontekstu predstavljale su nešto sasvim drugo, imajući u vidu da oni nisu mogli biti interpretirani kao izuzetak. Pošto nisu bili brojčano neznačajni i smešni, niti pokazatelji toga kakvi su bili naši preci, domorodačko stanovništvo sa različitih krajeva sveta proizvedeno je u predmet antropološkog istraživanja, kojem se, kao delu prirode, pristupa *objektivnim* i *neutralnim* metodama. Takvo razumevanje *Naturvölker*, učinilo je da se prikupljanje ljudi trgovinom, otimanjem, poklanjanjem, dobrovoljnim pristankom, ubistvom ili na bilo koji drugi način, izražava kao prikupljanje materijala. Pozitivistički orijentisana "liberalna paradigma" nemačke antropologije, podrazumevala je, u meri u kojoj je to bilo moguće, što veći uzorak kako bi zaključke uopšte i bilo moguće doneti (Zimmerman 2001, 77–83; 2006, 158–161).

Kao što je na dosta mesta već istaknuto, biti nakaza ili biti monstruozan, nije nešto sa čim se određene individue ili populacije rađaju, već je reč o načinu posmatranja drugog koji se opisuje terminom ponakaženje. Individue su morale

[7] Njegov politički angažman i istraživački program smatra se referentnim za shvatanje perioda koji se u literaturi označava kao "liberalna paradigma" nemačke antropologije. Njegova dominantna uloga tokom ovog perioda, kao i napuštanje načela koje je postavio početkom XX veka, preispitivani su u nekoliko pregleda istoije nemačke antropologije (Massin 1996, 79–154; Evans 2010, 21-96, 223–230).

biti disciplinovane i naučene da se ponašaju kako zahteva frik-šou ili etnografska izložba (Rydell 1989, 1493–1494; Arnoldi 2000, 1844–1845). Tamo gde se može učiniti da su prakse negiranja ljudskosti zapravo "dečje bolesti" antropologije, potrebno je napomenuti da, u svojoj studiji *Vreme i drugi: kako antropologija pravi svoj predmet*, Johanes Fabijan ukazuje da predmet antropologije nije mogao dobiti naučni status ukoliko nije pretrpeo vizuelnu fiksaciju – kao perceptivna slika i kao ilustracija jedne vrste znanja. Oba ova tipa objektivizacije zavise od prostorne i vremenske distance. Odnosno, *drugo* kao objekt saznanja, mora biti odvojeno, i po mogućstvu, daleko od saznavaoca. Stoga, vizuelizacija i spacijalizacija nisu samo polazište za teoriju saznanja, već su one – kroz izlaganja egzotičnog u periodu rane etnografije do vizuelnih i prostornih slika u vidu mapa, dijagrama, stabala i tabela – postale program za discipline kakva je antropologija (Фабијан 2001, 145). Govoreći o konstrukciji razloga za posmatranje antropoloških objekata, Fabijan citira Adolfa Bastijana, Firhovljevog učenika i saradnika (Poarje 1999, 50–51; Палавестра 2011, 109), koji kaže:

"Za nas primitivna društva (Naturvölker) su prolazna, tj. što se tiče našeg saznanja njih i našeg odnosa sa njima, u stvari, utoliko ukoliko za sve nas postoje. U trenutku kada nam postanu saznata, ona su osuđena na propast" (Фабијан 2001, 147).

Odavde proizilazi da je jedan od mogućih načina za razumevanje odnosa nastanka predmeta antropoloških istraživanja i poricanja ljudskosti drugima, može biti praćenje izlaganja egzotičnih tela na komercijalnim etnografskim izložbama u Nemačkoj (*Völkerschauen*). Ovo pitanje povlači za sobom takođe veoma važne teme nabavke *materijala* za izlaganje, promocije ovakvih događaja i široke zainteresovanosti publike, koja je svojim posetama nagoveštavala interesovanje za akademske aktivnosti i naučno znanje, čime se mogao ojačavati socijalni status. Organizatori ovakvih programa, koji su podilazili naučnoj zajednici, žudeli i često dobijali njihove preporuke, podjednako su nudili prilike za socijalno prihvatljivo javno osmatranje nagih i egzotičnih tela, pa čak i za njihovo dodirivanje . Ovakva aktivnost je bila izuzetno profitabilna, a nimalo slučajno, oslonila se na prakse nabavke i izlaganja egzotičnih životinja (Alexander 1995, 311–340; Bruckner 2006, 127–151).

Izlaganje ljudi

Ključna ličnost koja je omogućila izlaganje različitih domorodačkih populacija u Nemačkoj, a zatim i širom Evrope, bio je Karl Hagenbek (*Carl Hagenbeck*), koji od kraja XIX veka pa sve do početka Prvog svetskog rata, bio jedan od najznačajnijih lidera na svetu u trgovini egzotičnim životinjama. Naime, 1874. godine, kad je ugovarao uvoz irvasa, Hagenbekov prijatelj Hajnrih

Lojteman (*Heinrich Leutemann*) predložio je Hagenbeku da sa irvasima uveze i porodicu Laponaca, smatrajući da bi tako scena bila pitoresknija. U pomalo romansiranoj autobiografiji, o ovom događaju on piše na sledeći način: "To mi se učinilo kao briljantna ideja, pa sam odmah izdao naređenje da moji irvasi budu praćeni njihovim prirodnim gospodarima" (Hagenbeck 1912, 16). Nakon ove, gotovo slučajne odluke, prakse izlaganja ljudi u cirkusima i zoo vrtovima, kao i iznajmljivanja ljudi zajedno sa egzotičnim životinjama pod imenom firme *Hagenbek*, trajale su sve do 1931. godine. Za mnoge proučavaoce istorije zooloških vrtova ili proučavaoce odnosa prema domorodačkim populacijama, ovo predstavlja krajnje uznemirujuće nasleđe. Razlog tome ne leži u tome što su ovi ljudi bili nepravedno zatočeni u kaveze – naprotiv (Kohlstedt 1996, 3–7; Veltre 1996, 19–28; Reinchback 1996, 51–62).

Karl Hagenbek je, zapravo, čuven po tome što je u potpunosti izmenio koncept izlaganja životinja (uključujući i one u ljudskim telima), humanizujući njihov transport, čuvanje, smeštaj i izlaganje.[8] Razvoj ovakve strategije može se pratiti do male radnje za prodaju životinja njegovog oca (Alexander 1995, 313–317), kao i do pokušaja da se egzotične životinje uvezu uz što sigurniji profit. Drugim rečima, jedna od najlakših stvari u čitavom procesu bila je uloviti životinju (čoveka), dok je znatno teže bilo održati životinju u životu i posedovati je spremnu za izlaganje. Za Hagenbeka je radila razgranata mreže trgovaca, dobavljača, profesionalnih evropskih lovaca i unajmljenih lokalnih lovaca uključenih iz različitih interesa. Njegove surove metode hvatanja bile su često kritikovane u dnevnoj štami, od čega je najčuvenija karikatura iz 1893. godine: na karikaturi sve životinje panično beže dok ispod nje piše "Stiže Hagenbek!". Kako se biznis razvijao, Karl Hagenbek je nastojao da prikaže svoj odnos prema životinjama kao blag i prijateljski, nastojeći novinski članci predstave njegov posvećen i human odnos prema *izloženim objektima*, uz brojne fotografije koje su služile kao svedočanstvo o onome o čemu je pisano. Deo tog projekta bila je i autobiografija na nemačkom, koja je potom prevedena na engleski (Hagenbeck 1912; Edwards 1996, 141–150; Rothfels 2002, 45–80). Svoje početke i organizaciju etnografskih izložbi, opisao je u poglavlju indikativnog naslova: *My life in the animal trade*. U septembru 1875. Godine, u Hamburg su, posredstvom norveškog agenta, došli prvi ljudi za izlaganje – Laponci, koji su u to vreme tretirani samo kao deo pejzaža u kojem su boravili irvasi (Hagenbeck 1912, 1–37).

Uprkos poteškoćama da se irvasi uspešno sprovedu ulicama Hamburga, izložba "Laponija" veoma je brzo organizovana na Hagenbekovom imanju. Šestoro Laponaca je jednostavno postavilo svoje šatore, smestili su irvase i, navodno, samo nastavili svoj uobičajeni život. Mogućnost da se vide ljudi, po svemu tako

[8] U istoriji zooloških vrtova promene koje je uveo Karl Hagenbek nazivaju se "Hagenbekovom revolucijom" (Reinchback 1996, 51-62).

različiti, izazvala je neočekivanu znatiželju, te je zbog velikog broja posetilaca bilo neophodno bolje kontrolisati masu uz pomoć čuvara. Evropljanima je najegzotičnije bilo posmatranje aktivnosti Laponaca, poput muže irvasa ili sasvim slobodnog hranjenja laponskog novorođenčeta na majčinim grudima. Međutim, sve laponske preokupacije životinjama ili materijalnom kulturom nisu smatrane nikakvim veštinama, već jednom vrstom prirodnog i nužnog ponašanja. Nakon nekoliko nedelja, kada je ceo Hamburg video "Laponiju u malom", ova grupa je poslata u Berlin i Lajpcig. Međutim, prema Hagenbekovom mišljenju, zbog loših vremenskih uslova i neadekvatnog doba godine, trupa jedva da je zaradila iznos sopstvenih troškova (Rothfels 2002, 83). Ovaj eksperiment ipak je inspirisao Hagenbeka da razmišlja o novoj trupi koju bi mogao dovesti među Evropljane: "Moje iskustvo sa Laponcima podučilo me je da etnografske izložbe mogu biti unosne; i čim su moji mali prijatelji otišli, ja sam počeo da tragam za drugim divljim ljudima" (Hagenbeck 1912, 20).

Tim povodom, Hagenbek je stupio u kontakt sa lovcem životinja u Sudanu – Bernardom Konom (*Bernard Cohn*), zaamolivši ga da mu u Nemačku pošalje određen broj interesantnih domorodaca sa njihovim životinjama, pokućstvima i lovačkom opremom. U leto 1876. Godine, Kon se vratio sa novom etnografskom izložbom. Najimpresivnija bila su dva člana trupe: "kolosalni" devetnaestogodišnjak, koji je "slomio srca mnogim Evropljankama" i mlada i lepa Hadjidje, za koju je Hagenbek verovao da je prva "Nubijka" viđena u Evropi. Za razliku od prethodnog, ovaj i naredni performans, bili su posvećeni prikazivanju jahanja konja i kamila, kao i lovačkih znanjia. Za Hagenbeka, ova antropološko-zoološka slika iz Sudana, u svojoj punoći, bila je senzacija prvog reda. Stoga je obavezao ovu grupu da se vrati sledećeg leta, te je uspeh na izložbama u Hamburgu, Dizeldorfu, Vroclavu i Parizu ponovljen u jesen i zimu 1877-78. godine u Frankfurtu, Drezdenu, Londonu i Berlinu. Kako bi se pojasnio okvir zarade i popularnosti ovakvih programa, dovoljno je ukazati na to da je, samo u jednom danu, izložbu u Berlinu posetilo 68.000 ljudi (Rothfels 2002, 83-84).

Već u proleće 1877. godine, Hagenbek je počeo da priprema novi šou, poslavši mladog Norvežanina Jakobsena (*Johan Adrian Jacobsen*) na Grenland. Zahvaljujući saradnji sa danskom vladom, Hagenbek je uspeo da angažuje šest Eskima, četvoročlanu porodicu i dvojicu mladih momaka. Imajući u vidu način života i "primitivnost" materijalne kulture Eskima, ova izložba bila je podjednako fascinantna i uspešna koliko i prethodne. Međutim, dogodila se još jedna važna promena: izložba je stekla podršku nemačke akademske zajednice. Drugim rečima, spektakli ove vrste počeli su da se smeštaju u najvažnije nemačke zoološke vrtove, a njihovi organizatori su uspostavili blisku saradnju sa zoološkim i antropološkim društvima (Zimmerman 2001, 20–23; Rothfels 2002, 84).

Krajem osme decenije XIX veka, za velikog nemačkog trgovca egzotičnim životinjama, naišle su nešto teže godine. Bilo je nužno uključiti se u trendove

koje su diktirali veliki konkurenti na svetskom tržištu, koji su u velikoj meri bili posvećeni nabavci velikog broja indijskih slonova. Tako je Hagenbek poslao Jozefa Mangesa (*Joseph Menges*) na Celjlon kako bi utvrdio cene slonova na ovom ostrvu i video gde se može nabaviti veliki broj ovih stvorenja. Primera radi, samo tokom 1883. godine, kupio je 67 slonova iz Šri Lanke, a zajedno sa životinjama, uvezao je i različite egzotične ljude za etnografske izložbe. Hagenbekov opis "Cejlonskog karavana" iz 1884. godine, pokazuje napredak etnografskih izložbi koje je organizovao tokom jedne decenije. Naime, na ovoj izložbi je bilo 67 ljudi, žena i dece, kao i oko 25 slonova – od najmanjih do odraslih životinja. Izložba je uključivala veličanstvene ukrašene slonove, indijske mađioničare, žonglere, plesače sa maskama itd., te su se šarenilo i mistika podrazumevali. U Parizu 1886. godine, ovu izložbu je posećivalo između 50.000 i 60.000 svake nedelje (Hagenbeck 1912, 26-29; Rothfels 2002, 85).

Ono što je važno naglasiti jeste to da su se Hagenbekove antropološko-zoološke izložbe posmatrale kao važne, budući da su radile na širokom prosvećivanju prikazivanjem egzotičnih ljudi, odnosno, predstavljanjem preciznih kopija njihovog života u prirodi. Ukratko, u odnosu na druge spektakle, Hagenbekove je isticala posebnost. Tu razliku, koja je činila drugačijim ono što se gleda, kao i način na koji se gleda, omogućavala je institucionalna podrška Berlinskog antropološkog društa i njegovih istaknutih članova. Ako prižemo bliže pitanju manipulcije telima, pored njihove nabavke koja se sprovodila na različite načine, još je važnije podvući kako se od ovih tela zarađivalo, odnosno, kako se prodavalo znanje o njima i prodavao pristup njima. Jedna od veština koju je trebalo steći, a koja je prethodila saznavanju, bilo je gledanje. Slično je o učenju posmatranja pisao Fuko, govoreći o rađanju klinike (Zimmerman 2001, 36-37; Fuko 2009, 127-143).

Posmatranje ili učenje posmatranja etnografskih izložbi, zapravo uvodi novi niz pitanja koja prevazilaze razumevanje znatiželje i čežnje da se, bez putovanja, doživi avantura koju omogućava susret sa drugim mestima i sa drugim ljudima. Ova pitanja tiču se potrebe da spektakli ove vrste zapravo u sebi sažmu podjednako obrazovni koliko i zabavni poduhvat, a da se kroz njih profilišu različiti nivoi identiteta, počevši od klasnog do nacionalnog. Drugim rečima, ako je dosad u fokusu pažnje bio egzotični drugi, uvođenje procesa gledanja i opažanja dovodi nas i do velikog broja ljudi s druge strane "rešetki". Na taj način, na površinu izbijaju veze između prosvećivanja i razonode, između naučne prakse i komercijalnih aspekata nemačke popularne antropologije. Do kraja XIX veka, kvalitet etnogrefskih izložbi je rastao, te su se u Nemačkoj (kao i drugde) mogla posetiti čitava domorodačka sela. Organizatori izložbi, bilo oni koji su radili za Karla Hagenbeka, bilo oni koji su bili nezavisni, počeli su da se specijalizuju za određene geografske oblasti i grupe ljudi. Oni su sebi postavljali zadatak koji je prevazilazio sticanje profita od zabavnih programa. Bili su uvereni da rade na popularizaciji nauke, a sebe su videli kao prirodnjake. Uspešno su popunjavali

vakuum između aktuelnih i uzbudljivih ideja o evoluciji, akademskog neprihvatanja evolucionističke perspektive u nemačkom kontekstu i "materijala" koji je u popularnoj kulturi mogao drugde poslužiti kao ilustracija "karike koja nedostaje". Mnogi od ovih poslodavaca postali su članovi različitih učenih društava, pa su čak i publikovali knjige o trgovini, sakupljanju artefakata i organizaciji etnografskih izložbi. Na neki način, njihovo iskustvo putovanja predstavljavalo je legitimnu alternativu formalnom obrazovanju. Iako je to bila vrsta simboličkog kapitala kojoj mnogi naučnici nisu mogli lako da pariraju, ključno je bilo očekivanje promotera etnografskih izložbi i očekivanje publike da ovi događaji dobiju naučnu potvrdu, kao i upute za naučno posmatranje i saznavanje. Na ovaj način, svi učesnici su se odaljavali od voajerskog gledanja egzotičnih tela (Bruckner 2006, 128-139).

Potvrda autentičnosti

Karl Hagenbek je, između 1874. i 1913. godine, organizovao etnografske izložbe u kojima su učestvovali različiti egzotični ljudi. Do osme decenije XIX veka, poznati naučnici poput Rudolfa Firhova i Franca Štulmana počeli su javno da odobravaju ovakve događaje. Prisustvo domorodačkih populacija (*Naturvölker*) omogućavalo je naučnicima da direktno posmatraju objekte svog proučavanja, a da pritom nisu više morali da se oslanjaju na usputne priloge putnika koji nisu bili adekvatno obučeni za odabir antropoloških objekata. Novinski članci i različite brošure promovisali su važnost ovakvih izložbi, zbog prisustva naučnika, i sugerisali – da svi koji se smatraju obrazovanim ili koji žele da se takvim predstave – moraju posećivati mesta ove vrste. Pored javne podrške organizatorima, daleko značajnije je bilo i direktno učešće antropologa u šou-programima kroz specijalističko nadgledanje, merenje lobanja i ekstremiteta, određivanje karakteristika koje su se mogle kvantifikovati, beleženje ponašanja i jezika izloženih ljudi. Ne samo da je publika ohrabrivana da *racionalno* osmatra boju kože, mišićni tonus, robusnost tela itd., već je i ohrabrivana i da praktikuje merenja "tuđih tela" (Zimmerman 2001, 35-37; Bruckner 2006, 137-139).

Kada se Berlinsko antropološko društvo uključilo u ove predstave, Firhov i njegove kolege su nastojale da, u najvećoj mogućoj meri, iskoriste uzorke pred sobom. Naročita pažnja posvećivana je velikoj preciznosti premeravanja, pri čemu se nimalo nije vodilo računa o ugodnosti analiziranih pojedinaca i grupa. U te svrhe, a i zarad proveravanja, pravljene su maske lica i fotografije, čime se, kako se verovalo, dobijalo na objektivnosti. Međutim, tek su neki od objekata istraživanja dobro izlazili na kraj sa evropskim očekivanjima i želeli da im izađu u susret. Mahom na opšte iznenađenje, mnogi od ovih ljudi bili su sposobni da deluju van zadatih okvira, te su time probijali opnu očekivanog. Iako je takvo

shvatanje bilo preovlađujuće, neke kritike zabeležene u štampi svedoče i o drugačijim glasovima. U članku "Ljudi sa Ognjene zemlje i evropski varvari" iz 1881. godine, jedan novinski urednik oštro je kritikovao nedopustivu bezosećajnost i stalno iskorišćavanje ljudi sa drugog kraja sveta. Drugi su ukazivali na to da su se mnogi članovi trupe razboleli, što je podsetilo na slučaj umiranja svih učesnika "Eskimske izložbe" prethodne 1880. godine. Odgovarajući na upitnost naučnog i obrazovnog karaktera etnografskih izložbi u *Magdeburger Zeitung*, 21. oktobra 1881. godine, Rudolf Firhov je istakao da je reč o naučnom interesu najvišeg reda, te da Karla Hagenbeka treba pohvaliti i zamoliti ga da istraje u svojim naporima (Rothfels 2002, 96-98; Zimmerman 2006, 161-166).

Iako su se uticaji zaključaka, zasnovanih na osnovu izložbi egzotičnih ljudi, prelomili podjednako na fizičkoj antropologiji, etnologiji i praistorijskoj arheologiji – koje su u nemačkoj tradiciji podrazumevane kao poddiscipline antropologije tokom takozvane "liberalne paradigme" – u ovom radu najveća pažnja posvećena je fizičkoj antropologiji. Od naročitog je značaja verovanje da fotografisanje antropoloških objekata doprinosi egzaktnosti, kao i da je, zahvaljujući fotografiji, prema očekivanjima ali pod kišobranom nauke, moguće ojačati stereotipe o drugima. Fotografi su postali deo antropoloških institucija, a jedan od najznačajnijih bio je Karl Gunter. Antropolog Štrac (*Carl Stratz*), je, primera radi, insistirao na tome da na fotografijama egzotičnih ljudi ne bude nikakvih slova, brojeva, mera, pritom ističući potrebu da je potrebno da egzotični ljudi budu prikazani u svojoj "prirodnoj" nagosti. Fotografijama su mogli biti trasirani različiti domeni antropologije, oni gde će se objekti antropološkog istraživanja prikazivati sa ili bez materijalne kulture. Takođe, pozadina zabeležena na fotografijama Aboridžina ili ljudi sa Ognjenje zemlje, opsecana je, čišćena i zamenjena belom, pa su ove osobe na svaki način dekontestualizovane od evropske stvarnosti. Još je interesantnije to da su upravo fotografije učesnika *Völkerschauen* korišćene kao ilustracija u čuvenim antropološkim delima poput *Der Mensch* (Johannes Ranke), *Völkerkunde* (Friedrich Ratzel), *Woman: An Historical, Gynaeocological and Anthropological Compendium* (Hermann Ploss, Max Bartels) ili nešto popularnijih *Naturgeschichte des Menschen* i *Die Rassenschönheit des Weibes* (Stratz), *Menschenkunde*, *eine Naturgescichte Sämtlicher Völkerrassen der Erde* (Alexander Sokolowsky) (Rothfels 2002, 100–103; Evans 2010, 155–157).

Računajući na prirodnu nagost "objekta" i na razumevanje potreba za dobrobit nauke, za Rudolfu Firhovu činilo se čudnim da naiđe na negodovanje objekta prilikom antropometrijskih istraživanja. S tim se susreo u nešto ekstremnijem obliku prilikom pokušaja da premeri jednu eskimsku devojčicu u novembru 1880. godine. Prema njegovim rečima, ona je bila veoma "uplašena, kao ulovljena divlja životinja", za razliku od svih drugih članova trupe koji su bili poverljiviji. Firhov je stoga počeo od najjednostavnijih procedura ne bi li stekao njeno poverenje, ali je kod nje svaki njegov pokret izazivao nervozu, te bi, kad

je najzad krenuo da je premerava, ona počela da drhti. Dok je pokušavao da odredi mere ruku, postavljajući ih horizontalno, ona je postala "histerična". Firhov nije nastavio sa istraživanjem, zaključivši da tako nešto nije sreo ni tokom godina rada po ludnicama. Ovo poređenje nije slučajno: bili su to ljudi iza granice ljudskosti nad kojima je morala biti uspostavljena neka vrsta kontrole a čija se viša svrha mogla naći u njihovom učešću u "antropološkim uzorcima". U ovim okvirima, nije se mnogo promišljalo o tome šta je etički prihvatljivo.[9] Primera radi, jedna žena sa Ognjene zemlje nije dozvoljavala da se ispituje njen karlični pojas, pa je Teodor fon Bišof (*Theodor von Bischoff*) sačekao da ova žena umre prilikom putovanja po Evropi kako bi, kada nije bila u prilici da pruža otpor, premerio njen pelvis. Da bi se kontrast pojačao moguće je, u ovaj niz bizarnih priča nadmoći nad drugima dodati, i Franca Boasa, i njegovu porudžbinu "sredovečnog Eskima" od jednog polarnog istraživača koji je, 1897. godine, zapravo doveo njih šestoro. Podsećanje na Boasa, smrt većine njih i problem izlaganja ljudskih tela, iako na određen način izlaze iz okvira teme, mogu poslužiti kao ilustrativni primeri pocrtavanja podjednako mračnih korena antievolucionističkih antropologija izniklih na "nemačkim tradicijama" (Фуко 1997; Rothfels 2002, 98-99; Olsen 2002, 234-235).

Već početkom XX veka, predmetima antropoloških istraživanja postalo je sve teže ovladati, barem na onaj način koji bi bio prihvatljiv nauci. Granica postavljena između Evropljana i ostalih, čuvana je i na način koji je podrazumevao organizaciju dana izvođača etnografskih izložbi. Budili su se u šest sati ujutru da se okupaju, zatim su morali da očiste svoj životni prostor, za čim su sledili bavljenje tradicionalnim poslovima, vreme za odmor i performansi. Uprkos brojnim ulaganjima u nabavku potrebnog "živog materijala", u promociju i organizaciju samog događaja koje su vršili istaknuti pojedini i institucije a uz odobravanje države, ideja o autentičnom sadržaju nije bila dovođena u pitanje bilo kojim oblikom hibridnosti. Ova linija razlike između *Kulturvölker* i *Naturvölker*, u okviru antropologije naročito biva uzdrmana onda kada su određeni predstavnici domorodačkih populacija počeli da odbijaju da se fotografišu nagi ili u svojim tradicionalnim nošnjama. Jedan od takvih bio je Bizmark Bel (*Bismarck Bell*), odnosno Kwelle Ndumbe, koji je bio iz ugledne kamerunske porodice Duala. On je insistirao da se fotografiše u odelu, karakterističnom za nemačke koloniste, što je kod austrijskog antropologa Feliks fon Lušana (*Felix von Luschan*) izazvalo bes i podsmeh. S druge strane, mnogi učesnici etnografskih izložbi nastojali su da izbegnu antropološka merenja jer su često bila neprijatna i bolna. Ukoliko se za antropološku struku granica narušavala promenom

[9] U svakom slučaju, bilo bi podjednako pogrešno posmatrati "neljudskosti" naučnika iz pozicije ovog vremena kao proizvoljne hirove. Vrlo čvrsta metodologija i naučni program stajali su iza ovih postupaka (Михајловић 2011, 625–640; Gould 2003, 141-174)

odeće i materijalne kulture kojoj su egotične populacije bile sklone, tela su smatrana statičnim i pogodnim za analizu. Međutim, antropolozi su zapravo žudeli za merama skeleta a ne merama tela, te su nastojali da svojim instrumentima dosegnu do metričkih karakteristika koje se ne tiču kože i "mesa". Tako su mnogi antropolozi bili nezadovoljni dobijenim rezultatima budući da su "objekti" istraživanja često smišljali izgovore ili se sa njima pak moralo pregovarati (Zimmerman 2001, 18-35).

Iako su se manifestacije, poznate kao *Völkerschau*, kontinuirano organizovane do dvadesetih godina XX veka, a sporadično do pred Drugi svetski rat, one su krajem XIX veka doživele svoj vrhunac. Paralelno sa uočenim promenama u ophođenju izvođača, koje su marginalizovane, postaje je izrazito uočljiva razlika u ponašanju publike tokom posete ovim spektaklima, pri čemu su antropolozi nastojali da budu sve uzdržaniji u pogledu promocije i udruživanja sa trgovcima domorodačkim populacijama. Sudeći prema onovremenim debatama iz nemačke štampe, *Völkerschau* je postepeno, od antropološke laboratorije, postao arena senzacionalnog, teatralnog i nedisciplinovanog voajerizma. Čak su i Hagenbekove izložbe postale ređe, ali ipak održavši respektabilnost. Kao naročito važan, trebalo bi istaći period počev od 1907. godine, kada je Karl Hagenbek otvorio *Tierpark* u blizini Hamburga, u kojem su antropološko-zoološke izložbe predstavljene kao deo pejzaža – deo prirode u doslovnom smislu te reči (Reichenbach 1996, 51-62; Bruckner 2006, 151-155).

Uprkos ovim promenama, potreba za posedovanjem predmeta istraživanja ili za posedovanjem što relevantnijeg uzorka "živog materijala" nije mogla biti lako napuštena. Kolonijalni kontekst otvarao je različite mogućnosti da se nadomesti diskreditovani status etnografskih izložbi.

U službi nauke

Još jednom je potrebno pocrtati da Karl Hagenbek, kao ni drugi uspešni trgovci egzotičnim ljudima, nisu organizovali etnografske izložbe kako bi potpomogli nauku poput antropologije. Ovi odnosi bili su znatno kompleksniji. Na najosnovnijem nivou, antropolozi su dobijali objekte svojih istraživanja, a organizatori *Völkerschau* činili su svoje programe utoliko ozbiljnijim i poštovanijim ukoliko su naučnici pružali potvrdu autentičnosti i naučnog značaja. Velika posećenost publike može biti objšnjen situacijom sa kojom se se prvi put susreo veliki broj Evropljana – sa mogućnošću da vide drugačije ljude ili ljude sa drugih krajeva sveta. Naravno, spektakle ove vrste pratili su plakati, pamfleti i brošure, koji su služili kao uspešna reklama. Velika popularnost ovih izložbi često se objašnjava i njihovim snažnim oslanjanjem na evrocentrične stereotipe o drugima, ali i na "bizarnosti" egzotičnog, nagog, putenog, i to za dobrobit nauke i prosvete. Izlaganje "čudesnih životinja" neizostavno je

donosilo visok profit ili, kako je to sažeo Karl Hagenbek – "prirodno je da povoljne ekonomske prilike ne ostanu neiskorišćene" (Rothfels 2002, 126–127).

Ukoliko uzmemo u obzir kolonijalni kontekst i široku lepezu asimetričnih odnosa između kolonizatora i kolonizovanih, može se reći da nema ničeg čudnog u ovim mehanizmima trgovine. "Nemačka antropologija", čiju kontinuiranu nit svakako možemo pratiti od Rudolfa Firhova do Eugena Fišera, težila je da se pozicionira kao prirodna nauka koja se se bavi čistim telima i koja teži čistoj objektivnosti. Da bi se ta pozicija olakšala, predmet antropoloških istraživanja nazvan je "ljudima prirode" (*Naturvölker*), ili ljudima bez istorije, kulture i civilizacije (Massin 1996, 79–154).

Međutim, problem, kako etičke tako i najosnovnije metodološke prirode, krije se u ovladavanju predmetom antropološkog istraživanja. Nemoguće je, bez poteškoća, zanemariti to da se antropolozi bave ljudima, što je veoma dobro iskazao Cvetan Todorov:

> "Mnogo stvari odvaja geologa od minerala koje proučava, dok veoma malo stvari odvaja istoričara ili psihologa od predmeta kojim se bavi, to jest od drugih ljudskih bića. Iz toga ne proizilazi da istraživači koji rade u tim oblastima treba manje da drže do preciznosti, niti da odbacuju načelo razuma, nego proističe to da oni treba da odustanu od odstranjivanja onog što je tim naukama svojstveno, a to su zajedništvo subjekta i objekta i neraskidiva povezanost činjenica i vrednosti" (Todorov 1994, 10).

Jedna od mogućih putanja sagledavanja tradicija antropologije nemačkog govornog područja, na kojoj i počiva uspostavljanje etnologije i antropologije u Srbiji, usmerena je ka potrebi da se predmet proučavanja, i njegove odabrane karakteristike, učine delom prirode. U kontekstu nemačke kolonijalne prakse i dobavljanja predstavnika *Naturvölkera* na matične teritorije države, antropolozima je često bilo veoma teško ovladavanje ovim telima, na način na koji bi ih pretočio u željene podatke. Objektivnost se pokušavala postići merenjem, fotografijom ili izlivanjem gipsanih maski koje su na neki način omogućavale posedovanje virtuelnih tela. Međutim, sve ove procedure, u velikom broju slučajeva, izazivale su u negodovanje i otpor predmeta istraživanja, koji su tim postupcima zapravo izlazili iz njima pripisane statičnosti (Zimmerman 2001, 149-171).

Tokom *Kolonijalne izložbe* 1896. godine, Feliks fon Lušan isticao je da velika poteškoća za antropologije leži u nemogućnosti upotrebe prisile nad ljudima iz Afrike i sa Pacifičkih ostrva. Drugim rečima, mislio je da se dobra antropološka merenja mogu sprovesti jedino nad robovima i mrtvim telima. Nalazio je, naročito tokom proputovanja po Africi 1905. godine, da za antropološke uzorke dobro mogu poslužiti kolonijalni zatvori, misionarske škole ili ljudi na bilo koji način direktno potčinjeni kolonijalnoj upravi. Pored žudnje za znanjem, koja je mogla biti nahranjena mrtvim telima sačuvanim u celini,

antropolozi su prihvatali poslate i darivane delove tela. Zapravo, oni su podsticali različite putnike, evropske doseljenike u kolonijama i kolonijalne uprave da, pored omiljenih lobanja, prikupljaju i kožu, kosu, šake, stopala; da, ono što su u mogućnosti, očuvaju u zatečenom stanju, ili pak, da skinu "nepotrebne slojeve" i za slanje spreme samo skeletni materijal. Uprkos toj brutalnosti, antropolozi su sve svoje zahteve završavali molbom da se svi ti poslovi obave na zakonit način (Zimmerman 2006, 160–166).

Lušanov zahtev iz aprila 1905. godine – da mu se pošalje što veća kolekcija lobanja populacije Herero budući da je veoma zainteresovan za njih, a ima vrlo skromnu količnu materijala – poklapa se sa sukobima između Nemaca i Herero naroda u jugozapadnoj Africi, koji je otpočeo 1904. godine. Nakon pokušaja pregovora, na čelu sa generalom fon Trota (*Lothar von Trotha*), pored vojnih, sukoba nemačke trupe počele su da sprovode strategiju istrebljenja ove populacije. Tako je 1907. godine, po završetku ove vojne operacije u kojoj su korišćeni koncentracioni kampovi, bilo živo oko 20.000 ljudi iz Herero naroda (u odnosu na populaciju od 60.000 do 80.000 koliko ih je bilo nekoliko godina ranije). Iako najviši zvanični predstavnici kolonijalne uprave u *Nemačkoj jugozapadnoj Africi* (današnja Republika Namibija) nisu pozitivno odgovorili na Lušanove potražnje, on je pronašao saradnike na lokalnim nivoima koji su kupovali i donirali delove tela, kojih je bilo na pretek (Silvester and Gewald 2003; Klotz 2005, xi–xxi; Zimmerman 2006, 160–166).

Na osnovu ovog primera, Cimerman je hronološki proširio praćenje sprege genocida i nemačke antropologije (Zimmerman 2001; 2006), na šta se nadovezuju sistematičnije Evansove studije o tretmanu ratnih zarobljenika u Prvom svetskom ratu (Evans 2006; 2010). Za antropologiju i arheologiju u Srbiji ovo može biti samo jedan daleki mračni kuriozitet vezan za prošlost disciplina, nejasan koliko i trajno uzbuđenje granicama ljudskosti. Ipak, i takva pitanja mogu biti od koristi. Kako navodi Alaida Asman:

> "Korist se sastoji što ih nosimo sa sobom kao mali ili veliki problem, kao trajno podsećanje na nešto što još nismo savladali. To znači da stalno mobilizujemo resurse mentalne ali i faktičke prirode da bi smo se pitali može li se taj dosad nerešeni problem ipak rešiti" (Asman 2011, 16).

Literatura

Alexander, Edward. 1995. "Carl Hagenbeck and His Stellingen Tierpark: The Moated Zoo". In *Museum Masters: Their Museums and Their Influence*, Edward Alexander (ed.), 311–340. Nashville: American Association for State and Local History.

Arnoldi, Mary Jo. 2000. Review *Africans on Stage: Studies in Ethnological Show Business* by Bernth Lindfors. *The American Historical Review* 105 (5): 1844–1845.

Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Бабић, Сташа. 2008. *Грци и други. Античка перцепција и перцепција антике*. Београд: Clio.

Bruckner, Sierra. 2006. "Spectacles of (Human) Nature: Commercial Ethnography between Leisure, Learning, and *Schaulust*". In *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire*, Glenn Penny and Matti Bunzl (eds.), 127–155. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bunzl, Matti and H. Glenn Penny. 2006. "Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race". In *Worldly Provincialism, German Anthropology in the Age of Empire*, Matti Bunzl and H. Glenn Penny (eds.), 1–30, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Edwards, John. 1996. "The Value of Old Photographs of Zoological Collection". In *New Worlds, New Animals, From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*, R. J. Hoage and William A. Deiss (eds.), 141–164. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Evans, Andrew D. 2006. "Anthropology at War: Racial Studies of POWs during World War I". In *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire*, Glenn Penny and Matti Bunzl (eds.), 198–229. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Evans, Andrew D. 2008. Race Made Visible: The Transformation of Museum Exhibits in Early-Twentieth-Century German Anthropology. *German Studies Review* 31 (1): 87–108.

Evans, Andrew D. 2010. *Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany*. Chicago: The University of Chicago Press.

Фабијан, Јоханес. 2001. *Вријеме и други. Како антропологија прави свој предмет*. Никшић: Јасен.

Fetten, Frank. 2002. "Archaeology and anthropology in German before 1945". In *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience*, Heinrich Härke (ed.), 143–182. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Foucault, Michel. 1986. *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Colin Gordon (ed.). Brighton:The Harvester Press.

Фуко, Мишел. 1997. *Надзирати и кажњавати. Настанак затвора*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Фуко, Мишел. 2005. *Рађање биополитике. Предавања на Колеж де Франсу 1978-1979*. Нови Сад: Светови.

Fuko, Mišel. 2009. *Rađanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Gingrich, Andre. 2005. "The German-Speaking Countries. Reptures, Schools, and Nontraditions: Reassessing the History of Sociocultural Anthropology in Germany". In *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*, Chris Hann (ed.), 59-153. Chicago: University of Chicago Press.

Гарланд Томсон, Розмери. 2012. Културно дело америчког фрик шоуа 1835-1940. *Градац, часопис за књижевност, уметност и културу* 182, 63-74.

Gould, Stephen Jay. 2003. *Čovjek po mjeri, kvocijent inteligencije i druge zablude*, Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

Hagenbeck, Carl. 1912. *Beast and Men. Being Carl Hagenbeck's experiences for half a century among wild animals*. London: Longmans, Green, and co.

Klotz, Marcia. 2005. "Introduction". In *Germany's Colonial Pasts*, Eric Ames, Marcia Klotz, and Lora Wildenthal (eds.), xi-xxi, Lincoln: University of Nebraska Press.

Kohlstedt, Sally Gregory. 1996. "Reflections on Zoo History". In *New Worlds, New Animals, From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*, eds. R. J. Hoage and William A. Deiss, 3-7. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Ковачевић, Иван. 2001. *Историја српске етнологије II. Правци и одломци*. Београд: Српски генеаолошки центар.

Marchand, Suzanne. 2003. Review *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany* by Andrew Zimmerman. *The Journal of Modern History* 75 (4): 984–986.

Massin, Benoit. 1996. "From Virchow to Fischer: Physical Anthropology and 'Modern Race Theories' in Wilhelmine Germany". In *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on the Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*, George W. Stocking, Jr. (ed.), 79–154. Madison: University of Wisconsin Press.

Микић, Живко. 1998. О интердисциплинарности у српској археологији са посебним осврtом на физичку антропологију. *Гласник САД* 14: 263-269.

Михајловић, Владимир В. 2011. Канонски лепо – естетски критеријуми и генеза расизма. *Етноантрополошки проблеми* 6 (3): 625–640.

Moore, Jerry. 2002. *Uvod u antropologiju – teorije i teoretičari kulture.* Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

Mos, L. Džordž. 2005. *Istorija rasizma u Evropi.* Beograd: Službeni glasnik.

Muršič, Rajko in Mihaela Hudelja (ur.). 2009. *Zupanič, njegovo delo, čas i prostor*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Muržon, Žak. 1998. *Ljudska prava*. Beograd: Plato.

Olsen, Bjønar. 2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja.* Beograd: Geopoetika.

Палавестра, Александар. 2011а. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.

Poarje, Žan. 1999. *Istorija etnologije.* Beograd: Plato.

Reichenbach, Herman. 1996. "A Tale of Two Zoos. The Hamburg Zoological Garden and Carl Hagenbeck's Tierpark". In *New Worlds, New Animals, From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*, R. J. Hoage and William A. Deiss (eds.), 51-62. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Ritvo, Harriet. 1998. *The Platypus and the Mermaid and Other Figments of the Classifying Imagination*. London: Harvard University Press.

Rothfels, Nigel. 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Rydell, Robert. 1989. Review *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit* by Robert Bogdan. *The American Review* 94 (5): 1493-1494.

Silvester, Jeremy and Jan-Bart Gewald. 2003. *Worlds Cannot Be Found. German Colonial Rule in Namibia: An Annotated Reprint of the 1918 Blue Book*. Leiden: Brill.

Stoczkowski, Wiktor. 2008. "How to Benefit from Received Idea". In *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, eds. Tim Murray and Christopher Evans, 346–359. Oxford: Oxford University Press.

Stojnov, Dušan. 2005. "Normalnost, moć i revizija psihologije". U *Mišel Fuko 1926-1984-2004. Hrestomatija*, ur. Pavle Milenković i Dušan Marinković, 253-282, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.

Todorov, Cvetan. 1994. *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Veltre, Thomas. 1996. "Menageries, Metaphors, and Meanings". In *New Worlds, New Animals, From Menagerie to Zoological Park in the Nineteenth Century*, eds. R. J. Hoage and William A. Deiss, 19-29. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Zimmerman, Andrew. 2001. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago: The University of Chicago Press.

Zimmerman, Andrew. 2006. "Adventures in the Skin Trade: German Anthropology and Colonial Corporeality". In *Worldly Provincialism, German Anthropology in the Age of Empire*, eds. Matti Bunzl and H. Glenn Penny, 86-126, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Жупанић, Нико. 1910. Извештај о антрополошком и палеоетнолошком раду у Народном музеју и екскурзија у Белој Крањској. *Годишњак СКА* 23: 207-228.

Primljeno: 9.12.2012.
Prihvaćeno:20.4.2013.

Monika Milosavljević

TRAFFICKING "OTHER PEOPLE'S BODIES" IN THE SERVICE OF GERMAN ANTHROPOLOGY

This paper deals with the connections between trafficking human bodies, that is, human body parts and German anthropology in the late XIX and early XX century. Special attention was paid to the displaying of humans in ethnographic exhibitions, to the cravings of anthropologists for the objective knowledge about them and to the need of wide audience to see exotic bodies. Some historians of German anthropology recognize the continuity between such "antihumanism" reflected in denying the subjectivity in the objects of anthropological researches at the turn of the century, the conduct of anthropologists towards the prisoners of war in World War I and the role of anthropology and its sister disciplines in World War II. This kind of perspective encourages the research of the German anthropological tradition within the postcolonial studies in a global context and also refers to the reexamination of the "German" basis of the national anthropology and archeology.

Key words: history of anthropology and archeology, German anthropology, freaks, *Naturvölker*, ethnographic exhibitions, Carl Hagenbeck, (bio)power/knowledge